ڊاڪٽر غفور ميمڻ
[چيئرمئن، سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو]

شاهہ لطيف جي شاعريءَ ۾ وجدانيت جو فلسفو
The Philosophy of Intuition in the Poetry of Shah Latif

Abstract*:*

Intuition is thought to be the capacity of human mind to grasp something less vivid or relatively distant without knocking the doors of rational or cognitive faculties of brain. It has, so far, been taken as something mysterious. However, modern day science has been successfully able to crack the code of such myths by studying various subjects with the help of latest cutting edge methods, e.g. FMRI and different types of brain scans.

Intuition is one of the three, traditionally agreed, sources of knowledge to understand the reality in renaissance. The other two are: Rationalism & Empiricism.

Despite sincere scientific contributions; there, still, is something beyond networks of neurons; something seriously sublime & subtle to be settled.

In this paper, I have discussed Intuition in the poetry of Shah Latif Bhitai. Shah is the most prominent Sindhi mystical poet and hence the most obvious choice to help understand the mystical element(s) is the intuition. Shah Latif defined the intuition as a subtle form of understanding ‘beloved’.

The quality of the shah’s poetry is that art and thought both are off-shoots of intuition. Reading or listening to his poetry creates a mystical environment which keeps us in an intuitive mood.

سچ ڇا آهي؟ هڪ اهم سوال رهيو آهي، جيڪو انساني سوچ جي تاريخ ۾ سدائين موجود رهيو آهي. ڇا واقعي ڪو سچ ڪائنات ۾ موجود بہ آهي؟ يا صداقت اسان جي ذهن جو اختراح آهي، پر حقيقت اها آهي تہ هن ڪائنات کي هڪ جامع نظام ۽ ڪل جي صورت ۾ اسان ضرور ڏسڻ چاهيندا آهيون. ساڳئي وقت اسان هر

انفرادي ۽ اجتماعي ڪائنات ۾ ڪو جوهر ، جواز يا سبب ڳنهي دنيائن ڪي ڳلاش ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا آهيون. فلسفي صداقت کي ڄاڻڻ جا مختلف طريقا نروار ڪيا پر ساڳئي وقت صداقت کي هڪ معروض سمجهي انهيءَ جي ڳلاش ڪرڻ جا طريقا پيدا ڪيا. جديد فلسفي پهريون دفعو صداقت کي ٻن حصن ۾ ورهائي ڇڏيو. هڪ طرف مادي دنيا ٻي طرف روحاني دنيا. يورپ مادي دنيا کي پنهنجي سچي تحقيق ۽ جستجو جو محور بنائي ڇڏيو. ٻئي طرف فلسفين صداقت جي ڳولا جاري رکي.

صداقت جي ڳولا جا ڪيترائي ذريعا جديد فلسفين پيش ڪيا جن ۾ عقل، تجربو ۽ وجدان اهم ذريعا هئا. عقل کي وري ٽن حصن ۾ ورهايو ويو.

- خيالي يا تصوراتي عقل 2. رياضتي عقل، 3. صورتي عقل

خيالي يا تصوراتي عقل جو بنياد رکندڙ افلاطون هو هن جي خيال ۾ حواسن جي ذريعن حاصل ڪيل دنيا جو تصور ناهي. بلڪ تصورن جي الڳ دنيا آهي جيڪا اسان جي زمان و مڪان ٻاهر آزاد آهي، تصورن جي هن دنيا ۾ روح هڪ آزاد حقيقت آهي. اسان جو عقل زمان و مڪان جي حدن ۾ حقيقت کي ڄاڻڻ کان قاصر آهي. افلاطون جو خيال هو ته ادب الهامي طور وجدان جي صورت ۾ پيدا ٿئي ٿو. جيڪو ماڻهو تي به وجداني اثر ڪري ٿو. جديد فلسفي ۾ هيگل به انهيءَ دائري ۾ اچي ٿو. پر هيگل جو طريقي ڪار مختلف هو هن وٽ ڪائنات تصورن جي ضد جي ڪثرتي شڪل کان وحدت ڏانهن وڃي ٿي ۽ آخر ۾ هڪ مطلق(Absolute) تصور بغير ضد جي حقيقت مطلق بنجي ٿو. يعنيٰ ڪائنات جو سفر ۽ حرڪت تصوراتي طور روان دوان ٿي حقيقت مطلق ۾ ضم ٿي وڃي ٿي.

رياضي عقليت:

هن جو بنياد رکندڙ رين ڊيڪارٽ هو. هن جو طريقي ڪار شڪ کان شروع ٿئي ٿو. هن جو خيال هو ته هر شيءَ جو علم يقيني ناهي پر جوهر جو علم وجداني آهي. عقلي ناهي. ڊيڪارٽ وٽ وجدان مان مراد جبلي هدايت يا خود ڪار عمل آهي. يعنيٰ سوچ کان بغير ڄاڻ ملڻ جو عمل يا صداقت خود به خود اسان تي آشڪار ٿئي ٿي. هتي ڊيڪارٽ جي مراد اها آهي ته وجدان جبلي طور خود به خود فطرت جو عمل آهي مثال ٻڪري جي ٻچي کي ڄمڻ وقت کير کونه ٻڌائيندو آهي ته توکي ماءُ جي ٿڃ ڏائڻي آهي. ٻلي کي کير کونه ٻڌائيندو ته تون رڳو گوشت کاءُ. اهڙيءَ طرح ماڻهوءَ ۾ به اهو جبلي وجدان موجود آهي.

صورتي عقليت:

هن نظريي جو موجد ڪانٽ هو. جنهن جو خيال هو تہ اسان جي مشاهدي دوران هيءَ ڪائنات خود اسان جي ڄاڻ جي پيدا ڪيل آهي يعنيٰ حواسن ذريعي دنيا جي ڪثرتي شين کي هڪ وحدتي ذ صور بنائي اسان تائين پهچي ٿي. مطلب ڪانٽ جو خيال هو تہ عقل صرف ڪائنات جي صورتي شڪلين کي علم جي دائري ۾ آڻي سگهي ٿو.

تجربيت(Empiricism):

تجربيت، علم جو اهو ذريعو آهي جنهن جو بنياد حواسن تي رکيل آهي. جديد فلسفي ۾ بيڪن ۽ جان لاڪ تجربيت جا حامي هئا. جان لاڪ جي خيال ۾ ذهن سادي سليٽ آهي. جنهن تي اسان ذاتي ۽ خارجي علمن مان گذرندي علم حاصل ڪندا آهيون. تجربيت پرست، وجدان کي مڃڻ لاءِ تيار ناهن هنن جي خيال ۾ جيڪڏهن وجدان اسان کي علم ڏئي ها تہ پوءِ سڀني کي يڪسان طور هڪ جيترو علم ملي ها. انهيءَ بنياد تي برڪلي پنهنجي فلسفي جو بنياد رکيو جنهن جي خيال ۾ دنيا اسان جي حواسن جو دوکو آهي بلڪہ شيون اسان جي داخليت ۾ آهن انهن ڪري ڏسون ٿا. معروضي طور شين جو وجود ناهي ڪنهن ماڪوڙيءَ لاءِ هڪ ننڍڙو پٿر وڏي جبل جي برابر آهي پر ماڻهو لاءِ پتڪڙو پٿر آهي.

وجدان(Intuition):

ان جو اصطلاح پر اسراريت جي دنيا ۾ وٺي وڃي ٿو. ڇو تہ اهو صداقت جي ڄاڻ عقل ۽ تجربي سان نٿو ڏي. برگسان جو خيال هو تہ وجدان هڪ قسم جي عقلي همدردي آهي. جنهن جي ذريعي ڪو شخص ستو سنئون ڪنهن سچائيءَ جو عرفان حاصل ڪري ٿو. جنهن کي ڪوشش جي باوجود بہ بيان نٿو ڪري سگهجي. ڇو تہ حقيقت هڪ وهندڙ پاڻي واڱر آهي. جنهن کي بہ برگسان Flux Reality چوي ٿو. جنهن ۾ نہ ختم ٿيندڙ تبديلي جو تسلسل ملي ٿو. هر لمحي جي حقيقت نئين تخليق بڻجي سامهون اچي ٿي. [1] جيئن علامہ اقبال چيو هو تہ:

فريب نظر ہے سکون و ثبات
تڑپتا ہے ہر ذرہ کائنات
ٹھہرتا ہی نہیں کاروان وجود
ہر لحظہ ہے تازہ شان وجود

سمجھتا ہے تو راز ہے زندگی
فقط ذوق پرواز ہے زندگی
سفر زندگی کی لیئے برگ و ساز
سفر ہے حقیقت حضر ہے مجاز (2)

چو تہ عقل جو ڪم تجربو ۽ تحليل ڪرڻ آهي پر حقيقت هر لمحي تخريب ۽ تعمير جو سلسلو آهي. جيڪا عقل جي گرفت ۾ نٿي اچي سگهي.

سائنسدانن جو چوڻ آهي تہ پراسراريت جي پٺيان بہ سبب آهي، جنهن کي نہ ڄاڻي سگهڻ جو مطلب اهو هرگز ناهي تہ عالم آشڪار پراسرار آهي، سائنس اهڙي ڪيترين حقيقتن تان پردو کڻي چڪي آهي. اهڙيءَ طرح وجدان بہ اهڙي طرز آهي جنهن وسيلي ماڻهو کي جبلي طور ڄاڻ ملي ٿي. پر هڪ نُڪتي نظر اهو بہ آهي تہ انسان زمان و مڪان ۾ چوڪنيو ٿيو پيو آهي، زمان و مڪان کان ٻاهر ڏسڻ جي ڪيس طاقت ناهي نہ وري سائنس انهيءَ قابل آهي جو هو زمان و مڪان کان ٻاهر نڪري سگهي. انسان هڪ مخصوص وقت جي وهڪري ۾ وهندو وڃي ٿو. پر حقيقت تہ هڪ ڪل جي حيثيت ۾ اسان جي رهنمائي ڪري ٿي جنهن جو عرفان مادي علمن وسيلي نٿو ٿي سگهي بلڪ وجدان انهيءَ کي گرفت ۾ وٺي ٿو.

زندگي ڇا آهي؟ ڪائنات جو جوهر ڪهڙو آهي؟ ازل ڇا آهي؟ ابد ڇا آهي؟ ڪير آهي جيڪو مطلق آهي هن ڪائنات جي پٺيان ڇا اهو آخر ۽ اول آهي. هن ڪائنات جي رمزن ۾ گهٽ ۾ گهٽ زندگي هڪ سلسلہ عمل (Becoming) آهي جنهن جو ڇيهہ يا ڇيڙو ڪوبہ هٿ نٿو اچي. انهيءَ رمز ۾ سڪون و ثبات جو تصور شايد آخري صداقت آهي جيڪا مادي دنيا جي روپ ۾ گرفت ۾ نٿي اچي. معنيٰ مادي کان بالاتر روح جي حقيقت صرف وجدان سان تجلو ڏي ٿي. پر گرفت ۾ نٿي اچي. ڇو تہ انسان جو عقل ۽ حواس مادي دنيا جو سرچشمو آهي انهيءَ ڪري روحانيت جي دنيا پراسرار آهي.

ماديت پرستن روحانيت جي دنيا کي سري کان رد ڪري ڇڏيو. جنهن جو لازمي نتيجو جديد وجوديت جي فلسفي ۾ ظاهر ٿئي ٿو ۽ سندس آخري نتيجو جديديت پڄاڻان جي شڪل ۾ نڪري ٿو. جديديت پڄاڻان جو بنياد ساختيات پڄاڻان تي رکيل آهي. جنهن جو بنيادي مقصد آهي. ڪنهن بہ لفظ يا شيءَ کي معنيٰ

ناهي دراصل معنيٰ مرڪزي جوهر ڏانهن وٺي وڃي ٿي، جنهن مان اسان وري روحانيت جي دنيا ۾ داخل ٿي وينداسين. تنهن ڪري جوهر کان انڪار آهي. ماديت اهڙي طرح انتشار ۽ انارڪي جي دنيا بڻجي وڃي ٿي. پر سوال اهو پيدا ٿئي ٿو تہ انتشاري مادي جو حصو ٿي زندگي آهي تہ پوءِ انسان بي ثمر، لاحاصل، بي نتيجہ ۽ زوال کان علاوه واهيات (Absurd) آهي. جنهن جي منزل چرپائپ جي آخري حد آهي.

ڇا ڪو شريفاڻو زندگي جو انداز موجود ڪونهي؟ خود ڪارل مارڪس ماديت جي دنيا ۾ معاشي ورڇ ذريعي حيات کي مهذب نظام عطا ڪيو. پر انسان جي زندگي پيٽ ڀرڻ کان پوءِ ٿي شروع ٿئي ٿي. مابعد الطبعاتي سوالن جي هورا کورا شروع ٿئي ٿي. جنهن جو ماديت پرستن وٽ ڪو بہ جواب ناهي.

هاڻي اسان موٽي اچون ٿا ڊيڪارٽ جي فلسفي تي جنهن ٻن دنيائن جي ڳالهہ ڪئي هئي هڪ جسم جي دنيا ٻيو ذهن جي دنيا. ذهن جي دنيا کي ڄاڻڻ لاءِ مادي ذريعا بيڪار آهن. ذهن جي دنيا روح جي وحدتي دنيا جو ڪثرتي روپ آهي. جنهن کي ڄاڻڻ لاءِ اسان کي ذهن جي دنيا ۾ ٿي وڃڻو پوندو. ٺيڪ اتان صوفي مت شروع ٿئي ٿو. جيئن سچل چيو هو:

مين تان ايڪ خيال هان
مِلسان نــــال خيال دي [3]

صوفيءَ وٽ علم جي حصول جو ذريعو صرف وجدان آهي، جيڪو عرفانيت جي اعليٰ منزل تي پهچي ٿئي ٿو.

هتي اسان واضح ڪندا هلون تہ ڪانٽ ۽ هيوم کان پوءِ مارڪس روحانيت کي مڪمل رد ڪيو هو. تنهن ڪري مغرب ۾ روحانيت جي دنيا کي سمجهڻ لاءِ علم نفسيات متعارف ٿيو هو. هنن روحانيت جي دنيا کي پراسرار بڻائڻ جي بجاءِ سائنسي انداز سان ذهن جي تشريح ڪئي.

فن ۽ وجدان:

فن ۽ وجدان جو تعلق جماليات سان آهي. جمال روح کي وحدت ۾ جوڙڻ جو نالو آهي. جنهن ۾ روح ٿانيڪو ٿي پنهنجي ڪثرتي درد کان آجو ٿئي ٿو. جماليات کي اظهار ڪرڻ جو رستو فن آهي. انهيءَ جو مطلب تہ ڪائنات پنهنجي صورتي شڪل ۾ فن جو هڪ نمونو آهي. هر شيءَ فني طور پنهنجو تجلو ڏي ٿي. ڇو تہ گهڻا فلسفي ڪائنات کي صرف مايا جو روپ سمجهن ٿا انهيءَ ڪري Paul Kalee چيو هو تہ، ”فن

اهو ڪوڙ آهي، جنهن سان سچائيءَ کي محسوس ڪري سگهجي ٿو“. پر ڪروشي (Benedetho Croce) فن کي وجدان سان جوڙي ٿو. هن جو خيال هو ته فن ڪا ساختياتي شڪل ناهي بلڪ بنيادي وجدان آهي، فن علم جي اعليٰ شڪل آهي، يعنيٰ ڪروشي جو خيال آهي ته جيترو علم وڌيڪ هوندو اوترو وجدان سگهارو هوندو. لانجائينس جو خيال هو ته ”ادب وجد جي مان ئي جنم وٺي ٿو، پر سٺو ادب به اهو ئي آهي جيڪو پڙهندڙ تي به وجداني ڪيفيت طاري ڪري ڇڏي.“ (4)

پٽائيءَ وٽ علم جو ذريعو صرف وجدان آهي. پٽائيءَ جي نظريي ۾ فن وجداني طور ماڻهو کي وحدت سان ڳنڍي ٿو. يعنيٰ فن اها ٽيڪنڪ آهي جيڪو جز کي وحدت سان جوڙي ٿو.

”تند ڪتارو ڪنڌ، تيئي پرتا پاڻ ۾“

پيجل جو اهو فن جيڪو راڳ ذياچ کي وجداني طور وحدت سان جوڙي ٿو جنهن لاءِ موت ته ڪا شيءِ ناهي.

فن اهو جيڪو وجدان طاري ڪري ۽ انهيءَ جو تاثر تمام ڪوشش جي باوجود به اظهاري نه سگهجي. خود فن وجداني طور پاڻ کي اظهاري ٿو ۽ سندس تاثير دير تائين ماڻهو کي هڪ عجيب احساس ۾ وٺي وڃي جنهن جو اظهار نه ڪري سگهجي.

برگسان چيو هو ته:

“Intuition is eye of soul the organ of perfect knowledge must be turned around from the world of physical appearance together with the entire soul until the soul is able to endure the contemplation in brightest region of being and the intelligible world”. (5)

پٽائي ۽ وجدان:

سنڌ جي ڪلاسيڪل شاعرن جو فڪري محور ئي وجدان آهي. نه صرف هو شاعريءَ کي الهامي سمجهن ٿا بلڪ هنن جي شاعري ۾ وجدان طاري ٿيندڙ ڪيفيت به موجود آهي. پر اها ڪيفيت علم ۽ شعور سان نه پر عشق سان طاري ٿيندي آهي.

پاڻهياري سيڪا، جا سر گهڙو ڏري،
ڪا لئي سندي سڄڻين، ڪا پورهئي ڪاڻ پري.(6)

وجداني ڪيفيت اهو فن پيدا ڪندو آهي، جيڪو پورهئي ڪارڻ پيدا نه ڪيو وڃي. شاهه جي هن بيت کي ڏسو:

سپڪ جو سيد چئي، پڇي نه پرياڻ،
عشق واريون عبداللطيف، چئي سنڌ نه ڪٽن ساڻ،
جنين پاسي پاڻ، سي اوٺڙان ئي اُڪتيون.

هن بيت ۾ صرف هڪ ست تي غور ڪيو وڃي ”عشق واريون عبدالطيف چئي سڌ نہ ڪڻن ساڻ“ سڌ پنهنجي ذات سان وابستہ آهي انفرادي اندر جي ڪوٽ جي نشاندهي ڪري ٿي. معنيٰ جتي جز آهي اتي نامڪمل ۽ اڌورو پن موجود آهي. اتي انا ۽ پاڻ پڌائڻ بہ آهي، اتي ساڙ ۽ حسد بہ آهي. پر عشق جي ڪيفيت پاڻ ڪان پاڻ جدا ڪري ڇڏي ٿي، انهيءَ جز کي وحدت سان ملائي ڇڏي ٿي. اتي نہ انا آهي نہ وري وحشت آهي.

”نڪي ڪڻن پاڻ سين، نڪي ساڻن پاڻ.“

جڏهن ڪنهن بہ صورتحال جو وجدان ٿئي ٿو تہ ماڻهو پاڻ انهيءَ جو حصو بنجي وڃي ٿو. جتي حواس آهن اتي زمان و مڪان جي پابندي آهي جتي عقل آهي اتي انا آهي پر جتي وجدان آهي اتي خاموشي آهي.

”ڪو جو ڦهر ڪلاچ، جو گهڙي سو نئي“

يا

”اُنينءَ سندي ڪاڻ، ڪري نہ سگهان ڳالهڙي“

وجدان، صوفيءَ جي نظر ۾ عرفانيت جي اعليٰ منزل آهي. جتي زمان و مڪان جا پردا ڪڇن ٿا. پر ڇا هڪ عام ماڻهو کي وجدان ٿئي ٿو؟ جديد فلسفين جڏهن وجدان کي جبلي طور عقلي همدردي ڄاڻايو اتي تہ وجدان هر ماڻهو کي ٿيڻ گهرجي. پر صوفين وٽ وجدان لاءِ رياضت جي ضرورت آهي. ان مان ظاهر ٿئي ٿو تہ وجد ۾ اچڻ وحدت سان جڙڻ جو عمل آهي. پر پيٽائيءَ وٽ وجدان فن ذريعي بہ طاري ٿئي ٿو. هن بيت کي غور سان پڙهو:

”اديون سڀ اندام، ڇڙن منهنجا ڇوريا،
لارن جي لنئون لٿي، سا ڪيئن آڇيان عام،
لڳي جنهن جي لام، سو دلاسا دوس مُنجي“.

سڀ عضوا ڇڙن جي آواز سان چري پيا آهن. بلڪ هڪ لهر سان بدن ۽ ڏلين جي آواز ۾ يڪسانيت ٿي پئي آهي. ساز سان گڏ جسم جو ذرو ذرو وڃي پيو. هڪ تند سان جسم ۽ روح جي لئہ هڪ ٿي وئي آهي. جيڪا عام ماڻهو کي پڌائي نٿي سگهجي.

”سڇڻ جي سارين، سي رُون نہ ڇُون ڪن“

هڪ عجيب صورتحال آهي، هڪ عجيب ڪيفيت آهي، جنهن جو اظهار مادي طور نٿو ڪري سگهجي. ”ڇو تہ شاعر پاڻ اهي ستون وجداني ڪيفيت مان

حا صل ڪيون آهن تنهن ڪري انهيءَ جي تهه تائين وڃڻ لاءِ پڙهندڙ يا ٻڌندڙ کي اهڙي ڪنهن وجداني ڪيفيت جي ضرورت پوندي.[7]

سياري سِهَه رات جو، جا گهڙي وسندي مينهن،
هلو ته پُڇون سوهڻي، جا ڪرِ چلڻي نينهن،
جنهن کي راتو ڏينهن، ميهار ئي من ۾.

ڪنهن کي ڪهڙي وقت ڪهڙي ڳالهه ۾ رمز نظر اچي ڪيس وجداني طور محو ڪري ڇڏي اهو ٻڌائي نٿو سگهجي. مون کي هڪ عالم ٻڌايو ته ڪيس شاهه جي هڪ بيت معنويٰ طور وجدان طاري ڪري ڇڏيو جو هو ٽي راتيون سمهي نه سگهيو. اونهي اسرار ۾ گم رهيس. اهو بيت هو:

"جي ليلائي مَ لهين تان پڻ ليلائج
آسر م لاهيج، سڄڻ پاجهيندڙ گهڻو."

شاهه لطيف انهيءَ جو جواب سر سورٺ ۾ ڏنو آهي.

چارڻ تنهنجي چنگ جو، عجب آهه ايءُ
هٿي اُيو هٿن سين، جيئرو رکي جيءُ
رات منهنجو ريءُ ڪاٽيو تو ڪماچ سين.

چارڻ جي چنگ جو وجداني اثر راءِ ڏياچ تي ايترو ٿيو جو سر وڍي ڏئي ٿو. پر خود بيجل وچائي رهيو آهي ان تي ڪو به اثر نٿو ٿئي. وري هي بيت ڏسو:

ڪر موڙيندي ڪاڪ تڙ، مومل ڏني مون،
اٺليس آهون پري، پريءَ مٺي پون،
سا جي ڏسين تون، ته موٽين ڪين مينڌرا.

جمال ابڙي جو خيال هو ته "شاهه جو فن ڪمال جي حدن کي ڇهي ٿو، جيڪو وجد جي ڪيفيت مان پيدا ٿئي ٿو ۽ پڙهندڙ تي به وجد طاري ڪري ڇڏي ٿو". سندس رڳو هڪ سٽ "الوڙڻ نه ڏي، وڏائين ورونجهه کي" هڪ مڪمل ڪهاڻي آهي. حقيقت اها ئي آهي ته شاهه جي هر سٽ هڪ ڪهاڻي آهي. هڪ مڪمل دنيا آهي.[8] جنهن کي هڪ جهلڪ ۾ سمجهي وڃجي ٿو جنهن لاءِ وڏا ڪتاب پڙهڻ جي ضرورت نٿي پوي.

جديد نفسيات ۾ لاشعور، شخصيت جي نهڻ ۽ ڀڃڻ ۾ بنيادي حيثيت رکي ٿو. لاشعوري محرڪ خانداني، تاريخي ۽ شعوري ٿيندا آهن. تنهنڪري شخصيت

تي اثر پذيري بہ الڳ الڳ ٿيندي آهي. پيو بہ حيرت جي اک جو تعلق صرف حواسن سان ناهي. سڌو سنئون شعور بہ محسوس ڪري سگهي ٿو، جنهن کي سائنسي طور ڄاڻي سگهجي ٿو.

اتي اسان صرف نارمل شخصيت جي ڪٿ ڪندي انهيءَ جي سماجي پهلوءَ جي ڳالهہ ڪريون ٿا. سماجي طور نارمل رويو شخصيت جي ڄاڻ مهيا ڪري ٿو. پر شاهہ لطيف چوي ٿو:

"چريو جنين چٽُ، ڏونگر سي ڏوربنديون"

نارمل شخصيت ٿانيڪي هوندي آهي، جنهن ۾ لوچ پوچ ناهي هوندي. ان جي ڪرت ۾ صرف مايا جو موهہ آهي. پر شعور جي انتها ۾ هورا ڪورا ۽ من اندر بي انتها لوچ پوچ پيدا ٿيندي آهي. جنهن جي ڪابہ انتها يا سرحد ناهي.

"جي سمنڊ منهن ڪريان تہ سر ڪياڻي نہ ٿئي"

اها هورا ڪورا ماڻهوءَ کي وجداني طور لامحدوديت (Infinity) ڏانهن وٺي ويندي آهي. پر عملي طور ماڻهو محدود زمان ومڪان ۾ قيد هوندو آهي، جنهن ڪري بي چيني وڌندي رهي ٿي. ازل جي بي چيني جو ڪو انت ناهي. جيئن شعور وڌندو پنهنجي اڌوري پڻ جو احساس وڌندو اندر جي ڪوٺ اجا گهري ٿيندي. ڇا مڪمل آدرش جو وجدان ٿي سگهي ٿو. يا وحدت جو وجدان ماڻهو کي ٿانيڪو ڪري سگهي ٿو.

ڀٽائيءَ جي بيتن ۾ اسان ڏسون ٿا تہ سسئيءَ کي هڪ جڳهہ تي احساس ٿيو تہ پنهون آئون پاڻ آهيان. بلڪ اندر ۾ ئي اهو سڀ ڪجهہ موجود آهي جنهن جي جستجوءَ ۾ سسئي ڀٽڪي رهي هئي.

"پنهون آئون پاڻ، سَسئي تان سور هئا"

يا سر مومل ۾ وري هي بيت ڏسو:

ڇوڏس ڇناڻو، ڳرهو ڪيڏنهن ڪاهيان،
منجهہ ئي ڪاڪ ڪڪوري، منجهہ ئي لُڊاڻو
راڻو ئي راڻو، راڻي ريءَ ناهہ ڪِي.

پر ڪهاڻي اتي ختم نٿي ٿئي نہ سسئي واپس موٽي نہ وري مومل ماٺ ٿي ويئي. ڳولا جاري رهي. يعني وجدان جي ڪيفيت تجلو ڏئي ويئي. پر زندگيءَ جو اڳيون لمحو وري شعور جو آهي، حيات جو آهي، جنهن ڪري ڳولا ختم نہ ٿي ، پر

منزل ڪهڙي آهي؟ پنهون، يا راڻو اهو تہ تنهنجي اندر ۾ آهي؟ پوءِ اسان ڇا جي؟ سسئيءَ ڪي تہ واپس موٽي اچڻ گهرجي ها . پر منزل شايد ناهي آدرش شايد آهي ٿي ڪونہ .

”لله اورانهون ڇڏي، پري پنڌ پيا،
بنا نالي سپرين، اجا ڪي پيا،
واڪيندا ويا، صادق ڀِڏيو سَندرا“
(صادق فقير)

جيئن ڀٽائيءَ چيو هو تہ :

”جي قيلم مڙن تہ ڪر لوڏا سپرين،
تهان پوءِ سڄڻ، واڌايون وصال جون.“

ڀٽائي جو فن ۽ وجدان:

فن ۽ فڪر جو ڳانڍاپو ائين آهي، جيئن جسم ۽ جان جو. ٻنهيءَ کي ڌار نٿو ڪري سگهجي، فن ۽ فڪر جيستائين جمالياتي تاثر نٿا ڏين تيستائين وجداني ڪيفيت پيدا نٿي ٿئي. ڀٽائي جي بيتن ۾ ڪٿي اهڙي تاثراتي صورتحال پيدا ٿئي ٿي جو اڳيان ڇائنجي وڃي ٿي.

سوراٿي سَڏُ، ڪري سڏُ سورن کي،
سورن ڀِڳس هڏ، سي پڻ سيڪي سور سين.

سور ۽ درد جي پنهنجي جماليات آهي، جيڪي ماڻهوءَ جي ڪيفت کي هڪ نئون رنگ ڏين ٿا. هي بيت ڏسو:

ڏيکاريُس ڏُکَن گوندر گسُ پريئءَ جو،
سُونهائي سورن، ڪئي هيڪاندي هوتَ سين،

اهي بيت وجداني طور فڪر جي گهرائي کي ڇهن ٿا. نفسياتدان چون ٿا تہ ماڻهوءَ جي اندر ۾ لاشعوري دٻاءَ ۽ مونجهارا ماڻهو کي پريشان ڪن ٿا، ماڻهو ۾ هڪ عجيب بي چيني جي ڪيفت پيدا ڪن ٿا، جي ماڻهو انهن مونجهارن کي تخليقي قوت ۾ تبديل ڪري سگهيو. تہ ٿانيڪو ٿي سگهي ٿو. پر جي انهن مونجهارن مان نڪري نہ سگهيو يا انهن کي ڪو بيو رخ نہ ڏئي سگهيو تہ ڊپريشن جو شڪار ٿي سگهي ٿو، ڀٽائي جو تخليقي نظريو صرف ايستائين ناهي، ڇو تہ ڀٽائي هن مايا جي

سفر ۾ جز جي اڌوري پڻ جو اڪيلائي جو درد پوڳيو تنهن ڪري پنائي ان درد جي ڳالهه ڪري ٿو جيڪو ذات جي اڌوري پڻ کان شروع ٿئي ٿو. پنائي اوجداني طور انهيءَ ڪيفيت کي محسوس ڪري.

جي من ماهه سي ناهه جي ناهه سي ڏسن گهٽا

م ...وڙهو م ..نجه وڳ ..ا هينئڙو نَولي پور جيئن (حسيني 12/9)

هيءَ ڪيفيت اهو محسوس ڪري سگهي ٿو جنهن اهو منظر ڏٺو هوندو. ته وڳ ۾ ايندڙ نولو پور ڪيئن نه واٽڙو بي چين ٿي ڦيرا ڏيندو آهي نه ڪاٿو وٽيس نه صبر اچيس. هي بيت ڏسو:

ڪُنڊي ڪلين وچ ۾ جڏهن هنيائون،

موت نه ماريائون، ڏوروجهي ويا ڏک جي.

هي اهي ڪيفيتون آهن جيڪي پنهنجي انتها جو وجداني اثر رکن ٿيون.

ساختيات پچائان جي نظريي جي مبلغ جيڪ دريدا جو چوڻ آهي ته ٻولي اظهار جو ذريعو ضرور آهي پر ٻولي مڪمل اظهاري نٿي سگهجي. چو ته ڪيفيت کي لفظن ۾ سمجهائڻ ڏايو ڏکيو آهي.پيو ته جيڪي لفظ اسان ڳالهايون ٿا انهن کان وڌيڪ لفظ جيڪي نٿا ڳالهايون انهن جي معنيٰ اسان تي حاوي ٿي وڃي ٿي. مثال انور ڏايو سٺو ماڻهو آهي . جنهن جو مطلب ته باقي پيا ماڻهو سٺا ناهن صرف انور سٺو آهي! اهڙيءَ طرح رابطي لاءِ لفظن کان وڌيڪ سندن ضدن جي بنياد تي نه ڳالهايل لفظ اهم آهن.

وجدان جو بنياد در اصل اهو ئي آهي ته اڻ پڌل اڻ سمجهيل ۽ اڻ چيل پيغام جيڪو جنهن جو ڪو به ضد ناهي چو ته لفظ عقل ۽ شعور جي تابع آهن منجهن ضد جو فلسفو موجود آهي. پر وجدان بغير لفظي اظهار ڪرڻ جي ماڻهو کي سڀ ڪجهه پڌائي وڃي ٿو. ڪيٽس واري ڳالهه ته گيت اهو ئي سٺو آهي جيڪو اسان اڃا پڌو ناهي، يا وري شاعرائي ڳالهه ته ڪوئي اڻ چاڻ گيت، ڪو اڌورو سپنو، ڪو عدم ۾ گم ٿيل آدرش هميشه ماڻهو کي پاڻ ڏانهن سڏيندو آهي.

شاهه جي بيتن پڙهڻ کان پوءِ اهومحسوس ٿئي ٿو ته شاهه نه صرف معنيٰ کي اظهاريو آهي بلڪ روح جو روح تائين اظهار وجداني طور ڪيو آهي. وري هنن بيتن جي سٽن کي ڏسو:

”ڪَرهہ هئي ڪانہ هئو نظارو نينهن جو“

”پرينم تنهنجا پار، کهڙا چئي کهڙا چُئان“

”اندر ايءَ اهنج، سانيڄُ سڪائون ڪري“

”ستين کهڙي سار، وڃ ڪوندئي ويسرا،

تو جيڏا تو يار، لهرن لهوارا ڪيا.“

معنوي انداز سان اظهار ڪرڻ ۽ وجداني اظهار ٿيڻ ۾ وڏو فرق آهي. معنوي انداز ۾ بحث آهي، تنقيد آهي، عقلي ونڊ ورڇ آهي، پر وجدان جي اڳيان حيراني ۽ خاموشي آهي جيڪا عرفان کي ڇهي ٿي.

صوفي حقيقت تائين رسائيءَ لاءِ بي چين هوندو آهي، جيڪو شعور جي انتها تي پهچي مابعد الطبعات جي اڻ تڻ ۾ پريشان ۽ حيران ٿئي ٿو . حيراني کان شروع ٿي حيرانيءَ تي پهچڻ ئي صوفيءَ جو رستو آهي.پهرين حيراني سان علم شروع ٿئي ٿو، ٻي حيراني وجدان کان ٿانيڪي ٿئي ٿي.

لطيف پنهنجي جزواري بي پناهہ بي چينيءَ کي ٿانيڪو ڪرڻ لاءِ موسيقيءَ ۾ پناهہ ورتي، ڇو تہ سماع جي محفل هجي ڌمال هجي يا مراقبو سيني ۾ بي چين وجود جي اڇل کي ٿانيڪو ڪرڻ ۽ وحدت سان جوڙڻ جو ذريعو موجود آهي. جڏهن بي خودي جي ڪيفيت طاري ٿي وڃي، پاڻ وساري ڇڏجي ۽ صرف هو رهجي وڃي.

”ميهار مرڻ سين، نيئڙ پاتم نينهن جا“

حوالا:

1. قاضي، نذر السلام "فلسفي کي بنيادي مسائل"
2. ساڳيو
3. سنڌي، حميد، 'پنهنجي ڇڄ ۾ ڇل'، ڪتاب "سچل سارو سچ" سهيڙيندڙ: ڊاڪٽر نواز علي شوق، صفحو 76 سنڌ گريجوئيٽ اسوسيئشن ڪراچي 1989ع
4. فهميده حسين ڊاڪٽر، "ادب تنقيد، فن ۽ تاريخ" سنڌي ادبي اڪيڊمي ڪراچي 1997 ع صفحو 50 کان 53
5. Henry Bergson "Intuition and its role in Strategy thinking" Translated by Gisle Henden Publisher BI Norwegian School of Management Po B 580 Sandvika. Department of strategy and logistics.2004
6. ميمڻ، عبد المجيد سنڌي، "شاهه ڪريم جو ڪلام" روشني پبليڪيشن ڪراچي،1995ع صفحو 42
7. ميمڻ، محمد سليم، پروفيسر، "شاهه عبداللطيف ڀٽائي جي شاعريءَ ۾ وجدان" ڪلاچي ريسرچ جرنل صفحو 07 - 14 شاهه عبد الطيف ڀٽائي چيئر ، يونيورسٽي آف ڪراچي جلد 12 شمارو 01 جون 2009ع
8. ابڙو، جمال، مهاڳ: "هڪ حوا ڪئين ڪهاڻيون" ڊاڪٽر فهميده حسين صفحو 8 - سنگم پبليڪيشن ڪراچي، 2013ع
9. لغاري، حيدر علي "اندر ماهه اَماهه" نيو فيلابس پبليڪيشن حيدر آباد 1998ع صفحو 15
10. شيخ، پانهون، خان "شاهه جو رسالو" شاهه لطيف چيئر، ڪراچي يونيورسٽي 2002ع.